

SÖZCÜKLERİN KÖKENLERİNE
ETİMOLOJİ YOLCULUĞU:

Tarihî Türk Lehçelerinde Farazî Kök
*yV- Örneği

YAYIN NO: 1156

SÖZCÜKLERİN KÖKENLERİNE ETİMOLOJİ YOLCULUĞU:
Tarihî Türk Lehçelerinde Farazi Kök *YV-Örneği
Dr. Ahmet Karaman

© Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika No: 50417

1. Basım: Şubat 2024

ISBN: 978-625-8274-56-1

Kapak: *Kenan Özcan*
Baskı-Cilt: *Meteksan Matbaacılık ve Teknik San. Tic. A.Ş.*
Beytepe Köyü Yolu No: 3 Bilkent 6800 Çankaya/Ankara
Matbaa Sertifika No: 46519

BİLGE KÜLTÜR SANAT

Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han No: 1 Kat: 1 34110 Cağaloğlu / İstanbul
Tel: (0212) 520 72 53 (Pbx)
bilge@bilgeyayincilik.com www.bilgeyayincilik.com

SÖZCÜKLERİN KÖKENLERİNE
ETİMOLOJİ YOLCULUĞU:

Tarihî Türk Lehçelerinde Farazî Kök
*yV- Örneği

Dr. Ahmet Karaman

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	7
GİRİŞ.....	11
1.1. Eski Türkçe Dönemi.....	11
1.1.1. Orhon Türkçesi (Eski Türk Yazıt ve El Yazmaları) Evresi.....	13
1.1.2. Eski Uygur Türkçesi Evresi.....	20
1.1.3. Karahanlı Türkçesi Evresi.....	24
1.2. Orta Türkçe Dönemi.....	27
1.2.1. Kuzey-Doğu Türkçesi.....	29
1.2.1.1. Harezmi Türkçesi Evresi.....	29
1.2.1.2. Çağatay Türkçesi Evresi.....	31
1.2.1.3. Eski Kıpçak Türkçesi Evresi.....	37
1.2.2. Batı Türkçesi.....	44
1.2.2.1. Eski Oğuz Türkçesi.....	44
1.3. Köken Bilimi (Etimoloji).....	50
1.4. Nazarî / Farazî Kök.....	75
1.5. Çalışmada İzlenen Yöntem.....	84
*YV- KÖKÜ VE TÜREVLERİ.....	89
1. Bölüm.....	89
2. Bölüm.....	90
3. Bölüm.....	94
4. Bölüm.....	99
5. Bölüm.....	100
6. Bölüm.....	104
7. Bölüm.....	108
8. Bölüm.....	110
9. Bölüm.....	117
10. Bölüm.....	121
11. Bölüm.....	123
12. Bölüm.....	131
13. Bölüm.....	138
14. Bölüm.....	144
15. Bölüm.....	148
16. Bölüm.....	156
17. Bölüm.....	164
18. Bölüm.....	169
19. Bölüm.....	170

6 Sözcüklerin Kökenlerine Etimoloji Yolculuğu

20. Bölüm	175
21. Bölüm	184
22. Bölüm	191
23. Bölüm	197
24. Bölüm	201
25. Bölüm	203
26. Bölüm	209
27. Bölüm	214
28. Bölüm	218
29. Bölüm	228
30. Bölüm	233
31. Bölüm	241
32. Bölüm	251
33. Bölüm	260
34. Bölüm	268
35. Bölüm	279
36. Bölüm	286
37. Bölüm	291
38. Bölüm	292
39. Bölüm	294
40. Bölüm	298
41. Bölüm	300
DİZİN.....	305
1. Eski Türkçe Sözler Dizini	305
2. Ekler Dizini.....	335
KAYNAKLAR.....	340

ÖN SÖZ

Türk dilinin yazılı kaynakları, VII. ve VIII. yüzyıldan itibaren izlenebilmektedir. Dahası Türk dilinin bu en eski yazılı belgelerinin dil ve üslûp özelliklerine bakarak Türk yazı geleneğinin çok daha eskilere dayandığı yordanabilir. Türk dilinin elde yazılı belgesi bulunmayan dönemleri konusunda da kimi çıkarımlarda bulunulabilir. Türk dilinin tarihsel gelişimini böylece ikiye ayırmak mümkündür: Türk dilinin nazarî / farazî dönemleri ve Türk dilinin tarihî dönemleri. Türk dilinin nazarî / farazî dönemlerini; Altay dil birliği, İlk Türkçe ve Ana Türkçe dönemi başlıkları altında sınıflamak yerinde olacaktır. Türk dilinin tarihî dönemleri ise Eski ve Orta Türkçe dönemlerinden ibarettir. Eski Türkçe döneminde; Orhon, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi evreleri bulunmaktadır. Orta Türkçe dönemi, Kuzey-Doğu ve Batı kollarından oluşmaktadır. Orta Türkçenin Kuzey-Doğu kolunda; Harezmi, Çağatay ve Eski Kıpçak Türkçesi evreleri yer almaktadır. Batı kolunu ise yalnızca Eski Oğuz Türkçesi evresi temsil etmektedir.

Türk dili yapısal açıdan sondan eklemeli bir dildir. Yapım ekleri, dış dünyadaki sınırsız varlığa ad bulma sorununda Türk dili için önemli birer araçtır. Kökler, tek bir sestem başlayarak ekler yoluyla genişleyip yeni kavramların adı olur. Türk dili, dört ana yapım eki türü kullanmaktadır. Bunlar; addan ad, addan fiil, fiilden ad ve fiilden fiil yapan ekler olarak sıralanabilir. Dilcilikte basit sözcük olarak işaretlenen yapım eki almamış biçimler, yapım eki olarak türemiş sözcük haline gelmektedir. Bu durumda kök halde bulunan sözcükler, içlerine yapım eki alıp gövde biçimine dönüşmektedir. Dilin doğal ve canlı bir varlık olmasından hareketle süreç içerisinde oluşturduğu sözcüklerin yapım eklerinden arındırılarak temeldeki köklere ulaşma düşüncesi yalnızca dilbilimcilerin değil geniş halk topluluklarının da yüzyıllardır zihnini meşgul etmektedir. Durum böyle olunca bu ilginin karşılanması adına dünden bugüne sözlerin kökenlerine yolculuk temalı çalışmalar hız kesmeden devam etmektedir. Sözcüklerin köklerini ana araştırma nesnesi yapmanın yanında bu köklerin hangi dile ait olduklarını, hangi evrede / dönemde belirlediklerini ve tarihsel süreç içerisinde geçirdikleri sessel, biçimsel, anlamsal

değişim ve gelişimlerini araştıran bir diğer bilim dalı olan kökenbilim (etimoloji) de bu noktada yapılan çalışmalara destek vermektedir. Böylesi amaçlarla çalışmalar yürüten bilim insanları ise kökenbilimci (etimolog, iştikakçı) olarak adlandırılmaktadır.

Başta dilin ne olduğu ve nasıl oluştuğundan başlayarak büyükleme çözümlerini beklemektedir. Türk dilinin yazılı kaynaklarında tek başlarına görülmemeyen, eldeki yapım eki listelerinde yer alan eklerin yol göstericiliğiyle parçalanamaz hale gelinceye kadar inilmesi yoluyla ulaşılan köklere nazarî / farazî kök denilmektedir. Başlarında birer yıldızla gösterilen bu tip kök sözler, Türk dili için bilinmeyene yolculuk fırsatı sunmaktadır. Çünkü bu kökler, dilbilimsel gerçeklerle varlığı açık olan sözler olmasına karşın Türk dilinin VII-VIII. yüzyıldan itibaren izlenen yazılı kaynaklarında geçmemektedir. Bu da farazî köklerin, Türk dilinin çok daha eski yüzyıllarına ait oldukları anlamına gelmektedir. Bu sözler başlı başına birer gizemi işaretlerken bir yandan da Türk dilinin bu kökleri kullanarak nasıl söz türettiğini anlama olanağı da sunmaktadır. Eldeki bu kitap, Türk dilinin farazî köklerinden biri olan ve gerçek anlamı ‘*yuvarlak olmak’ biçiminde ifade edilebilecek *yV- farazî kökünü ve bu kökün türevlerini konu edinmektedir. Türk dilinin, anlamsal düzeyde merkezdeki ‘yuvarlak olmak’ anlamını esas alarak ‘dönmek’, ‘sarmak’ ve ‘sıkmak’ karşılıklarını geliştirdiği anlaşılmaktadır. Bu karşılıklar hem birbirinden temellenmekte hem de birbirini doğurmaktadır. Çalışmada, bu itibarla yürütülen çalışmalar sonucu, iki bin üç yüz seksen altı (2386) sözcük *yV- köküne bağlanmıştır. Bu sözlerden bin üç yüz seksen sekiz (1388) tanesi ad; dokuz yüz doksan sekiz (998) adedi ise fiildir.

Sözcüklerin anlam dünyaları, birbirleriyle ve *yV- köküyle olan anlamsal bağları, kavramların düşündükleriyle birlikte sunulduktan sonra Türk dilinin tarihî dönem ve evrelerindeki durumlarına dair bilgilere geçilmektedir. Bu noktada, ele alınan her sözün en eski yazılı belgelerden Eski Oğuz Türkçesine dek izi sürülmektedir. Sunulan sözlerin Eski ve Orta Türkçedeki tanıklanmaları üzerine verilen bilgilerden sonra *yV- köküne ulaştırana kadar eldeki sözlerin yapısal çözümlemelerine geçilmektedir. Kök halde gibi görünen kimi sözlerin bünyelerindeki ekler bu aşamada tespit edilmektedir. Anlamsal açıklamalardan ve gövdelerin *yV- köküne ulaşana dek parçalanarak eklerin belirlenmesinden sonra belli bir şablon

kullanılarak maddedeki sözlerle ilgili bulunan türemiş biçimler de yapılarındaki eklerle birlikte çalışmaya dahil edilmektedir.

Eserin giriş bölümü, çalışmanın kapsamının sınırlarını çizen Eski ve Orta Türkçe dönemlerinin tanıtılmasını amaçlayan kısa bilgilerle başlamaktadır. Giriş bölümünde daha sonra köken bilimi üzerinde yerli ve yabancı araştırmacıların görüşlerine yer verilerek durulmaktadır. Giriş bölümünün alt başlığı olarak devam eden bir diğer kısımda nazarî / farazî kök kavramı açıklanmaktadır. Giriş bölümünün son alt başlığında ise çalışmada izlenen yöntem tanıtılmaktadır. Çalışmanın ana gövdesi, dilbilimsel ölçütlere göre düzenlenmiş kırk bir bölümlerden oluşmaktadır. Bir bölümde onlarca sözcük yer almaktadır. Madde başlarında üzerine açıklamaların yapılacağı sözler sunulmaktadır. Ana gövdede yer alan bölümlerin sıralanışı alfabetik değildir. Burada dilsel bağlantılar esas alınmaktadır. Maddeler halinde ilerleyen bölümlerin numaraları vardır: 1. Bölüm, 2. Bölüm, 19. Bölüm, 23. Bölüm vd. Çalışmada iki farklı dizin de yer almaktadır. Bu dizinler; Eski Türkçe sözler dizini ve ekler dizini olarak ifade edilebilir. Çalışmanın ana gövdesinde yer alan bölümlerde işlenen sözcükler, alfabetik olarak dizilmiş olarak hangi bölümde yer aldıkları bilgisiyle sunulmaktadır. Benzer durum ekler konusunda da benzerdir. Böylece okur ve inceleyiciler yalnızca aradıkları Eski Türkçe sözleri değil aynı zamanda eserde üzerinde durulan ekleri de dizin ve içindekiler sayfasına bakarak ilgili bölüme gidip bulabilecektir. Bu konuda birkaç örnek sunulabilir:

Eski Türkçe Sözcük Dizini

yağırılıq ‘eyerin altına konulan keçe’, 16. Bölüm

yet- ~ yét- ~ yit- ‘eklemek, bağlamak, erişmek, ulaşmak, yetişmek, katılmak, kâfi gelmek, yetmek, yeterli olmak, tamam olmak, tamamlamak, sonlanmak, kavuşmak, olgunlaşmak, üstesinden gelmek, gücü yetmek, değmek, dokunmak, karşılamak’, 3. Bölüm, 9. Bölüm, 30. Bölüm

yétrüş- ‘birbirine erişmekte yardım etmek’, 30. Bölüm

yığınaq ~ yığınaq ~ yığnaq ~ yığınak ~ yıganak ~ yıgnak ‘topluluk, izdiham, kalabalık, birikinti, yığın, toplantı yeri’, 30. Bölüm

yiñ- ‘kaplamak, sarmak, kuşatmak’, 9. Bölüm, 21. Bölüm

yogru ~ yogruy ‘deve tüyünün uzun olanları’, 32. Bölüm

yörgemeç 'işkembe ve bağırsağın incecik kıyılarak bağırsak içinde kızartılması veya pişirilmesi yoluyla yapılan yemek', 9. Bölüm

yultuzcı ~ yulduzçı ~ yulduzçu 'müneccim, yıldıza bakan', 20. Bölüm

yüksek ~ yüğsek 'yüksek, yüce, ulu, değerli', 33. Bölüm

Ekler Dizini

{+çA}, 6. Bölüm, 8. Bölüm, 17. Bölüm, 27. Bölüm, 28. Bölüm, 29. Bölüm, 30. Bölüm, 32. Bölüm, 34. Bölüm, 36. Bölüm, 39. Bölüm

{-(X)g}, 2. Bölüm, 3. Bölüm, 4. Bölüm, 5. Bölüm, 6. Bölüm, 8. Bölüm, 11. Bölüm, 12. Bölüm, 13. Bölüm, 14. Bölüm, 15. Bölüm, 16. Bölüm, 19. Bölüm, 21. Bölüm, 22. Bölüm, 23. Bölüm, 25. Bölüm, 26. Bölüm, 28. Bölüm, 30. Bölüm, 31. Bölüm, 32. Bölüm, 33. Bölüm, 34. Bölüm, 35. Bölüm, 36. Bölüm, 38. Bölüm, 41. Bölüm

{+lA-}, 2. Bölüm, 3. Bölüm, 5. Bölüm, 6. Bölüm, 7. Bölüm, 8. Bölüm, 10. Bölüm, 11. Bölüm, 12. Bölüm, 13. Bölüm, 14. Bölüm, 15. Bölüm, 16. Bölüm, 18. Bölüm, 19. Bölüm, 20. Bölüm, 21. Bölüm, 22. Bölüm, 23. Bölüm, 24. Bölüm, 25. Bölüm, 26. Bölüm, 27. Bölüm, 28. Bölüm, 29. Bölüm, 30. Bölüm, 32. Bölüm, 33. Bölüm, 34. Bölüm, 35. Bölüm, 36. Bölüm, 38. Bölüm, 39. Bölüm, 40. Bölüm, 41. Bölüm

{-(X)r-}, 8. Bölüm, 10. Bölüm, 11. Bölüm, 12. Bölüm, 13. Bölüm, 15. Bölüm, 16. Bölüm, 20. Bölüm, 21. Bölüm, 22. Bölüm, 25. Bölüm, 28. Bölüm, 29. Bölüm, 30. Bölüm, 31. Bölüm, 32. Bölüm, 33. Bölüm, 34. Bölüm, 37. Bölüm

Yalnızca bu çalışmamı hazırlarken değil yaşamımın her anında yanımda olan değerli aileme, kitabımın editörlüğünü de yapan sevgili Ezgi'ye ve şu an üyesi bulunduğum İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesine minnettarlığımı ifade etmek isterim. Ayrıca bu çalışmayı ortaya koyacak duruma gelmemde büyük emekleri bulunan tüm hocalarıma içtenlikle teşekkür ederim. Eseri inceleyerek öneri ve görüşlerini benden esirgemeyen Ahmet Bican Erçilasun hocamı ise özellikle anmak isterim. Üyesi olmaktan onur duyduğum kutlu Türk milletinin ve bütün sevdiklerimin *tüni küni yarukın yaşukın tolzun!* 'gecesi gündüzü ışıkla parlıtıyla dolsun!'

Ahmet Karaman
İstanbul, 2024

GİRİŞ

1.1. Eski Türkçe Dönemi

Türk dilinin tarihsel gelişimini iki ana eksenle izlemek mümkündür:

A. Türk Dilinin Nazarî / Farazî Dönemleri

B. Türk Dilinin Tarihî Dönemleri

Türk dilinin nazarî / farazî dönemleri:

1. Altay Dil Birliği Dönemi

2. İlk Türkçe Dönemi (Çuvaş-Türk Dil Birliği / Pre Turkic)

3. Ana Türkçe Dönemi (Proto-Turkic)

biçiminde sıralanabilir. Türk dilinin bu sınıflamadaki dönemlerinin hangi yüzyılları kapsadığı üzerine açık bir bilgi bulunmamaktadır. Türk dilinin tarihî dönemleri ise:

1. Eski Türkçe Dönemi

2. Orta Türkçe Dönemi

olarak ifade edilebilir.

Eski Türkçenin dil özelliklerinin yansıdığı metin külliyyatının oluşturduğu Eski Türkçe döneminin hangi evreleri kapsadığı üzerine geçmişten bugüne süren tartışmalar, Türkoloji dünyasını bir sonuçta henüz ulaştırmamıştır. Eski Türkçenin sınırlarının çizilerek hangi evrelerin bu dönemin içerisinde inceleneceği konusundan öte evrelerin hangi adlarla temsil edileceği üzerine dahi herhangi bir uzlaşma bulunmamaktadır. Bu satırların yazarı tarafından kavramsal ve terimsel olarak Eski Türkçe ifadesi için 'dönem'; bu dönemin alt inceleme sahalarını işaretlemek için ise 'evre' sözcüğünün kullanılmasının uygun bulunduğunu belirtmek gerekir. Elbette her şeyden önce Türkçenin ilk yazılı örneklerini sınıflamak için kullanılan terimlerin, hatları açık ve kesin bir biçimde belirlenmiş sınırları ifade etmediğinin altını çizmek yerinde olacaktır. Halihazırda eldeki külliyyatı oluşturan metinlerin pek çoğunun hangi tarihlerde oluşturulduğu dahi bilinmemektedir. Bu durum, dönemin hatlarını yüzyıl vererek göstermeyi güçleştirmektedir. Ele geçecek küçük bir veri, yüzyıl açısından Eski Türkçe dönemini çok daha eski yıllara işaretleyebilecek durumdadır. Örneğin Dağlık Altay, Kırgızistan veya Yenisey bölgesi

yazıtlarından herhangi birinin II. yüzyıldan kaldığı gibi bir bilgi edinilirse dönemin VIII. yüzyıldan değil II. yüzyıldan başladığı ortaya çıkacaktır. Halihazırda Karahanlı Türkçesi metinlerinin kimilerinin XII. yüzyılın sonlarına doğru verildiği bilindiği halde kimi geç dönem Eski Uygur Türkçesi metinlerinin XVI. yüzyılın sonlarına ait olduğu bilgisi, durumu daha da karmaşık bir biçime getirmektedir. Ayrıca Eski Türk Yazıt ve El Yazmaları, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi evrelerinin de kendi içlerinde ağızlara ayrılmış olması, karmaşayı ayrı bir boyuta taşımaktadır. Tüm bunlara karşın ilgili terimleştirmeler, Türk dili üzerine inceleme kolaylığı sunmanın yanı sıra bilimsel bir sistematik de sağlamaktadır.

Eldeki verilere göre Türkologların pek çoğu tarafından kabul gören nokta, Eski Türkçe döneminin Orhon Türkçesi (Eski Türk Yazıt ve El Yazmaları) evresi ile başlamış olduğu gerçeğidir. Ancak bu evrenin nasıl adlandırılması gerektiği üzerine bir birlik yoktur. Türkolojide genel yönelim, bu evrenin Göktürk / Köktürk veya Orhun / Orhon biçiminde adlandırılması üzerindedir. Büyük kağanlık yazıtlarından olan Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarının VIII. yüzyılda dikilmiş olduklarından hareketle bu evrenin dolayısıyla da Eski Türkçe döneminin VIII. yüzyılda başladığı düşünülmektedir. Bu eserin yazarı, evrenin taşlara işlenmiş yazıtlardan ve kâğıtlar üzerine yazılmış el yazmalarından oluştuğu gerçeğinden hareketle ilgili evre için 'Eski Türk Yazıt ve El Yazmaları' terimini kullanmayı tercih etmektedir. Araştırmacıların hemen tamamının üzerinde yaygın biçimde fikir birliğine vardıkları evre olan Eski Uygur Türkçesi evresi, Eski Türkçe döneminin metinsel hacim yönünden en geniş bölümünü oluşturmaktadır. Eski Uygur Türkçesi evresinin hangi yüzyılda başlayıp hangi yüzyılda bittiği yukarıda ifade edilen nedenlerle bilinmemektedir. Elbette kimi yüzyıllardan söz etmek mümkünse de konuyla ilgili açık bir bilimsel sabitlik yoktur.

Eski Türkçe döneminin sınırlarının Eski Uygur Türkçesiyle sona erip ermediği konusunda da tartışmalar sürüp gitmektedir. Bu noktada, Karahanlı Türkçesinin Türk dili sınıflandırmasındaki yeri konusunda iki farklı Türkolog görüşü bulunmaktadır. Kimi araştırmacılar, Eski Uygur Türkçesinin çağdaşı olması ve dil özellikleri bakımından Eski Uygur Türkçesinden ayrılacak oranda farklılık göstermemesi gibi nedenlerle Karahanlı Türkçesini Eski Türkçe döneminin üçüncü ve son evresi olarak değerlendirmektedir.

Diğer görüşü benimseyen araştırmacılara göre ise Karahanlı Türkçesi; Harezmi, Eski Kıpçak ve Eski Oğuz Türkçesinin oluşturduğu Orta Türkçe döneminin ilk evresini meydana getirmektedir (ED xiii-xx; Caferoğlu, 1984: VII-IX, 1-103; Paçacıoğlu, 1995: VII-X, 1-2; Hacıeminoğlu, 1996: 1-3; Erdal, 2004: 6-23; Tekin ve Ölmez 2003: 18, 31-32; Akar, 2012: 45-69).

Bu kitabın yazarı, Karahanlı Türkçesinin Türk dili sınıflandırmasındaki yeri konusunda belirtilen birinci tip araştırmacıyla aynı kanıyı paylaşmaktadır. Konuşurların coğrafi konumunun değişmesi, inanç sisteminin başkalaşması, kullanılan alfabenin farklılığı ve birkaç morfolojik değişimin bir dilin tarihsel kesitinin sınırlarını değiştirmede yeterli veriyi sunmadığı gerekçesiyle yapılan bu çalışmada Karahanlı Türkçesi de Eski Türkçe döneminin bir evresi olarak değerlendirilmektedir.

Çalışmanın bu birinci bölümünde değinilen bilgilerin verilme nedeni, çalışmanın dil malzemesinin, kapsamının sınırlarını çizmektir. Verilen bilgilerin herhangi bir dönemi açıklamakta yeterli olmadığı açıktır. Türk dilinin sınıflandırılması ve tarihî evreleri konusunda yüz yılı aşkın süredir pek çok eser ortaya konulmuştur. Bu çalışmada bilinen verilerin ayrıntılı tekrarına yer verilmemektedir. Aktarılan bilgiler küçük birer tanıtım olması amacıyla sunulmaktadır. Türk dilinin tarihî evre ve dönemlerinin ayrıntılı biçimde açıklanmadığı bu çalışmada ayrıca Eski ve Orta Türkçenin evrelerine ait bilgiler de kısa tutulmuştur. Çünkü artık Türkoloji dünyasında süregelen çalışmaların yaygınlığı nedeniyle ortaya çıkan pek çok bilgi, meraklıları tarafından rahatlıkla ulaşılabiliyor konumdadır. Böylesi bir amaç ortadayken bu bölümün kurgulanma biçimi, Türk dilinin tarihsel gelişimini enine boyuna ele alan özellikle Ali Akar ve Ahmet Bican Ercilasun'un ilgili kaynaklarından, yazarın öne çıkarmak istediği bilgilerin özetlenmesi esasına uygundur. Akar ve Ercilasun temel alınarak verilen bilgiler eşliğinde bu satırların yazarının görüşlerine de yer verilmiştir.

1.1.1. Orhon Türkçesi (Eski Türk Yazıt ve El Yazmaları) Evresi

Eski Türk Yazıt ve El Yazmaları evresi, iki bölüme ayrılarak incelenmelidir. Bu iki ana bölümden ilkinde yazıtlar ikincisinde ise

el yazmaları bulunmaktadır. Eski Türk yazıtları ifadesiyle eski Türk yazısı (runik / runiform) ile taşlara kazınmış yazıtlar işaretlenmektedir. Eski Türk yazıtları; Moğolistan, Tuva-Hakasya, Dağlık Altay Cumhuriyeti, Kırgızistan, Kazakistan, Kuzey Kafkasya, Kırım, Balkanlar, Macaristan ve Çin Halk Cumhuriyeti gibi coğrafyalarda bulunmaktadır. Bu yazıtların kimileri hacimsel açıdan geniş olmakla birlikte çoğunluğu birkaç satırdan hatta birkaç sözcükten ibarettir. Eski Türk yazıtlarını, söz varlığı açısından yorumda bulunulabilecek veri olanağını verebilen altı ana kısımda incelemek mümkündür. Bu altı ana kısım:

- 1) Orhon Yazıtları
- 2) Uygur Yazıtları
- 3) Yenisey Yazıtları
- 4) Dağlık Altay Cumhuriyeti Yazıtları
- 5) Kırgızistan Yazıtları
- 6) Çin Halk Cumhuriyeti Yazıtları

biçiminde ifade edilebilir. Bu ana kısımlara yerleştirilen yazıtların, birbiriyle ortak ve farklı yönleri göz önüne alınarak karşılaştırmalı biçimde incelenmesinde yarar vardır. Altı kısımda ifade edilen Eski Türk yazıtlarını özel olarak ayrı ayrı irdelemek ancak tümünü bir bütün olarak düşünmek gerekmektedir. Cümle formunun tamamlanmadığı ve ‘küçük yazıtlar’ olarak ifade edilen diğer yazıtlar ise kendi içlerinde söz varlığının karşılaştırılmasına olanak vermemektedir.

I. ve II. Türk kağanlıkları, Orta Asya bozkırlarında Ötüken merkezli siyasî bir güç olarak varlıklarını yıllar boyunca devam ettirmiştir. I. Türk Kağanlığı’ndan egemenlik bayrağını devralan II. Türk Kağanlığı, Türk dili tarihi açısından önemli verimlerin bugüne ulaşmasında önemli roller üstlenmiştir. Eski Türk yazıtları içerisinde II. Türk Kağanlığı’ndan kalan ve VIII. yüzyılda dikilen Orhon yazıtları, en yaygın biçimde bilinen ve işlenen yazıtlardır. Bugünkü Moğolistanda yer alan bu yazıtlardan Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi ve Küli Çor yazıtları en hacimli olanlarıdır. Bilindiği üzere bu yazıtlar hem Türk adının geçtiği ilk yazılı metinlerdir hem de ilk Türk tarihi olma özelliğine sahiptir. Bu yazıtlar ayrıca Türk dilinin ilk edebî eserleridir. Orhon yazıtları, diğer yazıtlara oranla fiziksel durumlarının iyi olmaları ve satır sayılarının daha fazla oluşu gibi nedenlerle Eski Türk Yazıt ve El Yazmaları evresi içerisinde en çok veriyi sunmaktadır.

Orhon yazıtları aynı zamanda II. Türk Kağanlığı'nın resmî nitelikteki yazıtlarıdır. Bu yazıtlar, bizzat kağanlar tarafından / devletin ileri gelenlerinin denetiminde diktirilmiştir. Orhon yazıtları bu yönüyle diğer yazıtlara göre hatalardan, kişisel kullanımlardan ve ağız farklarından daha arınık bir yapıya sahiptir. Bu itibarla Orhon yazıtlarında kullanılan dilin daha standartlaştırılmış bir dil olduğu düşünülebilir. Bu durum, II. Türk Kağanlığı'nın Doğu Türklerinin egemenliğinde olduğu bilindiğinden Orhon yazıtlarını Doğu Türkçesinin yazı dili olarak işaretlemektedir.

İlk olarak I. Türk Kağanlığı'nın egemenliğinin zayıflamaya başladığı yıllarda alternatif bir güç olarak adından söz ettirmeye başlayan Uygurlar, Ka'i-yüan döneminde (713-741) varlığı göz ardı edilemez bir konuma gelmiştir. 742 yılında Basmlı ve Karluk boylarını da yanlarına alarak II. Türk Kağanlığı'nın varlığına son veren Uygurlar, Ötügen merkezli yeni kağanlığın kurulmasında önemli rol üstlenmiştir. Kağanlığın kurulmasından kısa bir süre sonra Basmlı ve Karlukları saf dışı bırakarak Göç destanına konu olan 840 yılındaki Kırgız baskınına kadar egemenliğini sürdüren Uygurlar da tıpkı II. Türk Kağanlığı'nda olduğu gibi eski Türk yazısını kullanarak taşlara çeşitli yazıtlar işlemiştir. Uygur yazıtları olarak adlandırılan bu yazıtların kimileri Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtları gibi kağanlık tarafından diktirilmiş resmî yazıtlar olma özelliğine sahiptir. Resmî nitelikteki bu yazıtlar; Tes, Tariat, Şine Usu ve I. Karabalgasun olarak sıralanmaktadır. Diğer Uygur yazıtları ise halk tarafından taşlar üzerine işlenmiştir. Xi'an (Karı Çor) yazıtı ise Tang hükümdarı Tang Dezong tarafından diktirilmiştir (Aydın, 2018: 7). Uygur yazıtlarının genel anlamda IX. yüzyılın ortaları ile sonlarına doğru diktirilmiş olduğu bilinmektedir.

Aydın'a göre Tes, Tariat, Şine Usu, I. Karabalgasun, Hoyto-Tamır, Sevrey ve Xi'an (Karı Çor) yazıtları kesin; Suci, II. Karabalgasun, Arhanan, Gurvaljin-uul yazıtları ise şüpheli olarak Uygurlara aittir. Burada hangi yazıtın Uygurlara ait olduğunun belirlenmesindeki ölçüt, yazıtlarda kullanılan damgalardır (2018: 31-33). Uygur yazıtları, 840 yılındaki Kırgız baskımından sonra daha güneye inen Uygurların dinî içerikli eserlerine benzememektedir. Uygurların her ne kadar güneye inmeden önce de Budizmi tanıdıkları ve kısmen de olsa kabul ettikleri anlaşılrsa da Budizmin etkisi yazıtlarda hissedilmemektedir. Budizm gibi Maniheizm de yazıtların içeriğinde

yer almamaktadır. Uygur yazıtlarında daha çok Türk Kağanlığı döneminde yönetimle yaşanan savaşlar, Uygur Kağanlığı'nın kuruluşu, kuruluştan sonraki mücadeleler, An Lu-Shan isyanı ve Çin ile olan ilişkiler anlatılmaktadır (Ölmez, 2018: 20).

Yazıtların üzerinden ulaşılabilecek herhangi bir veri olmadığından kimler tarafından hangi tarihlerde dikildiği bilinmeyen Yenisey yazıtları, eski Türk yazısıyla taşlara işlenmiş mezar taşı niteliğindeki yazıtlardır. Bu yazıtlar, Güney Sibirya'da bugünkü Hakas ve Tuva Cumhuriyetleri sınırları içinde kalan Yukarı Yenisey vadisinde, bu ırmağa ya da kollarına dökülen Uybat, Abakan, Kemçik, Çaa Köl gibi akarsuların yakınlarında bulunan yazıtlardır. Yenisey yazıtlarında genel olarak ölen kişilerin kısa yaşam öyküleri, yaptığı icraatlar ve övgüleri yer almaktadır. Bu yazıtlarda ölüm olayı karşısında duyulan derin üzüntünün yansımaları da bulunmaktadır. Bu yazıtların mezar taşı biçiminde oluşları, içeriğin benzer olmasına neden olmuş bu da kimi kalıp ifadeleri beraberinde getirmiştir. Yenisey yazıtlarında işlenen konular, mezar taşı dikilen kişinin anlamıyla teklik birinci kişiyle verilmiştir.

Yenisey bölgesi yazıtları, II. Türk Kağanlığı'ndan kalan yazıtlardan daha önce bulunmalarına karşın gerek kalıp ifadelerden oluşmaları gerekse de bu yazıtların II. Türk Kağanlığı yazıtlarına göre hacimsel açıdan sınırlı olmaları nedeniyle üzerinde yürütülen çalışmalar yönünden bilim dünyasınca daha az ilgi görmüştür. Oysa Yenisey yazıtları, yazıt sayısı açısından bakıldığında en çok yazıtın bünyesinde bulunduğu yazıt bölgeleri arasındadır. Bunun yanında Yenisey bölgesi yazıtlarının bir siyasî otoritenin denetimiyle diktirilmemiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu çıkarımı desteleyecek biçimde bu yazıtların biçimlerine ve yazıt metinlerine bakıldığında kağanlıklar tarafından diktirilen yazıtlara göre Yenisey yazıtlarında daha fazla hata, kişisel etki ve farklılığın olduğu görülmektedir. Bu yazıtların geniş bir coğrafi alana yayılması da bu durumun bir göstergesidir. Bu da Yenisey bölgesi yazıtlarının halkın kendi yaşam görüşünü, düşünüş biçimini ve günlük konuşma dilini yansıtmaya anlamına gelmektedir. Buna ek olarak bu durum, Yenisey yazıtlarında daha fazla ağız özelliğinin tespitinin yapılabileceğini işaretlemektedir. Yenisey bölgesi yazıtlarının önemi de bu noktadan bakıldığında daha iyi anlaşılabilir.

*YV- KÖKÜ VE TÜREVLERİ

1. BÖLÜM

*yana / yandru / yanturu / yaña / yeme / yene / yeñe /
yiçe / yime / yine / yme / yol / yolu / gene / gine*

Eski ve Orta Türkçede ‘yine, gene, tekrar, yeniden’ gibi benzer anlamları karşılayan *yana, yaña, yandru, yanturu, yeme, yene, yeñe, yime, yine* ve *yme* sözcüklerinin yapısal durumu tartışmalıdır. Clauson, *yana* sözcüğünün *yan-* ‘to turn back again’ fiilinden geldiğini saptar ve *yeme, yéne* ve *yene* biçimlerini belirtir (ED 943a). *Yandru* sözcüğünün *yanturu* biçiminde görülmesi gerektiğini belirten Clauson’un, sözcüğün *yan-* > *yantur-* gelişimini izlediğini tespit etmesi dikkat çekicidir (ED 948a-b). Gabain, eserinin ‘Seyrek Görülen /a/ > /ı/, /e/ > /i/ Ünlü Değişmesi’ bölümüne ‘belki de kısmen bir ağız özelliğidir’ notunu düşer ve bu başlığın örnekleri arasına *yine / yene (yana)* sözcüğünü ekler (1988: 37). Tekin, *yana* sözcüğünün *yan-* ‘dönmek’ + A; *yeme* sözcüğünün ise **yem-* ‘eklemek, katmak, ilave etmek’ + A kuruluşunda olduğunu ifade eder (2003: 89). Gülensoy, etimolojik açıdan Clauson ile aynı görüşü paylaşarak *yana, yene* ve *yine* biçimlerine de dikkat çeker (2007: 1146). Ünlü, *yime* maddesini *krş. yme* biçiminde sunar (2012: 1004). Caferoğlu, sözlüğünde *yene = yine = yana* biçimini kullanarak bu sözcüklerle aynı anlamları vermek yoluna gidip *yeme = yime* gösterimini tercih eder (2015: 293).

Bu sözcüklerin arasına yukarıda verilen sözcüklerle aynı anlamları karşılayan, Orhon ve Eski Uygur Türkçesinde tanıklanan *yiçe* ile Orhon, Eski Uygur, Harezmi ve Çağatay Türkçesinde görülen ‘kez, defa’ karşılığındaki *yolu* adını da eklemek gerekir. *Yolu* adının *yol* ‘defa, kere, kez’ + {+I} kuruluşunda olduğu anlaşılmaktadır. *Yol* ‘defa, kere, kez’ sözcüğü, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Eski Kıpçak Türkçesinin söz denizinde tanıklıdır. *Yana* sözcüğü için *yan-* fiilini belirlemek; *yeme / yine* içinse **yem-* / **yim-* fiilini tasarlama kabul edilebilir olsa dahi bu sözcüklerle anlamsal açıdan aynı kavram alanına sahip olduğu açıkça görülen *yiçe* sözcüğü, sunulan görüşleri zayıflatmaktadır. Karşılıkları anlamlardan yola

çıkarak belirtilen bu sözcüklerin anlamsal bağlarını koparmaktan daha çok ilgili sözcükleri tek noktaya bağlamanın daha doğru bir yaklaşım olacağı anlaşılmaktadır. Her şeyden önce, bu sözcükleri birbirinden ayıracak herhangi bir anlamsal ayırım söz konusu değildir. Aksine bu sözcüklerin tümü birbirinin yerine kullanılabilircek niteliktedir. *Yan-* fiili, bu sözcüklerin dayandığı tek bir ortak kökün görülebilmesi açısından önem arz etmektedir.

'Dönme' eylemi, temelde bir nesnenin 'kendi eksenine etrafında' gerçekleştirdiği bir işittir. Bu mantıkla bir şeyin / olgunun / olayın 'tekrar'ı da bu anlamsal ilgiyle birlikte düşünülebilir. 'Dönme' eyleminin bu temel anlamından gelişen 'gidip eski yerine gelme' işi de 'yine, gene, yeniden' ifadesini betimlemektedir. *Yol* sözcüğünün 'kez, defa' karşılığı da bu kavram alanına sıkı sıkıya bağlıdır. Bu akıl yürütmeye görülen anlamsal kavram ağları, *yan-* fiilinin de bir gövde olabileceğini ve yukarıda belirtilen sözcüklerle aynı köke bağlanabileceğini göstermektedir. Bu yordama yoluyla verilen bu sözcüklerdeki /a/, /e/, /i/, /o/ ile /ç/, /l/, /m/, /n/, /ŋ/ seslerinin ilgili sözcüklerin tek köke bağlanmasını güçleştiren karmaşası da açıklığa kavuşturulabilir. Tüm bunlar, *yV- biçiminde kök vokali değişken bir farazi kökün varlığını kaçınılmaz hale getirmektedir. Bu maddede sunulan sözcüklerin kavramsal anlamsal örüntüleri, *yV- kökünün 'yuvarlak olmak, sarmak' gibi bir karşılıkla ilgili olabileceğini düşündürmektedir.

Eski Kıpçak Türkçesinde, yukarıda sunulan sözcüklerin birer farklı söyleniş biçimini işaretleyen *gene* ve *gine* biçimleri de geçmektedir. *Gine* sözüne Eski Oğuz Türkçesinde de rastlanmaktadır.

2. BÖLÜM

**yak / yaka / yaha / yağa / yaçala- / yaçalaş- / yaçalık /
 yaçrar- / yal / yalçı / yalu / yalı / yan- / yandır- / yandır- /
 yantur- / yandurgu / yandurıl- / yandurul- / yandurulmuş /
 yangu / yangı / yanısız / yanınçsız / yanunçsız / yanış /
 yanış- / yangı / yankı / yankılık / yankısız / yantaç / yantut /
 yanmaksız / yanmaksızın / yanut / yanutla- /
 yanutlug / yanutsuzluk / yıput-**

Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde geçen *yanış* 'dönüş' ile Karahanlı, Eski Uygur, Harezmi, Eski Kıpçak ve Eski Oğuz

Türkçesinde tanımlanan *yanut* ‘karşılık, yanıt’ sözcüklerinin *yan-* ‘dönmek’ fiilinden geliştiği açıktır. *Yanış* sözcüğünün *yan-* fiilinden geldiğini Clauson ve Erdal da tespit ederken *yanut* sözcüğündeki benzer durumu Gülensoy ve Nişanyan da belirler (ED 946b; Erdal, 1991: 269; Gülensoy, 2007: 1059; <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/yan%C4%B1t>). *Yanış* sözcüğündeki son ek {- (X)ş} iken *yanut* sözcüğünde {- (X)t} eki bulunmaktadır. ‘Dönme’ ve ‘dönüş’ ifadelerinin yukarıda çerçevesi çizilen *yV- fiilinin kavramsal ağla- rıyla bağlantısı açıklamaya gerek bırakmayacak durumdadır. Kişi, bir söz söylediğinde başka bir kişinin bu söz üzerine ona verdiği ‘karşılık, yanıt’ yoluyla ilgili söz kendisine geri ‘dönmüş’ olur. Bu noktada, sözcüğün Eski Uygur metinlerinde herhangi bir şeyin ‘geri dönmesi’ anlamını içerecek biçimde kullanıldığını eklemek gerekir. *Yanut* sözcüğünü *yV- fiiline bağlayan nokta da budur. Bu sözcüğün içerisinde bulunduğu kavramsal anlam alanının anlaşılması nokta- sında, Eski Oğuz Türkçesinde *yanut* adının ‘yanıt’ karşılığının yanı sıra ‘bedel, ödül’ anlamında kullanılması önemli görünmektedir.

Yanut sözcüğüyle benzer ‘ücret, maaş, karşılık, aylık, tazminat’ gibi anlamları içeren, Karahanlı Türkçesinde tanımlı *yanış* sözcüğü ile Eski Uygur Türkçesinde geçen *yanıkı* ve *yantut* sözcükleri, *yan-* fiiliyle olan bağlantıyı bir kez daha göstermektedir. Ayrıca Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Eski Kıpçak Türkçesinde *yanut* sözcü- ğünün karşıladığı ‘ücret, karşılık’ anlamını içeren ve *yan-* fiilinin kök biçim olmadığı savını destekleyecek bir *yal* sözü geçmektedir. ‘Ücret, karşılık’, yapılan bir eylem dolayısıyla elde edilir ve yapılan o eylem bu yolla yapana ‘geri dönmüş’ olur. Bu bakış açısıyla de- ğerlendirildiğinde *yal* sözcüğü, yadsınamaz biçimde *yV- kökünün anlamsal evreninin içerisinde yer almaktadır. ‘Yuvarlak olmak’, ‘sarmak’ fiiliyle ‘karşılık’ ve ‘dönmek’ ifadelerinin mantıksal ilgisi böylece daha açık görülebilmektedir. Eski Türkçenin söz yapımında tanımlanan {- (X)l} eki de *yV- + {- (X)l} çözümlenmesini desteklemektedir. Eski Kıpçak Türkçesinde *yal* adına {+çX} ekinin getirilmesiyle kurulmuş *yalçı* ‘gündelikçi, ücretle iş gören’ sözcüğü de geçmektedir. Çağatay Türkçesinde bu sözcük, ‘düzlenmiş, temizlenmiş, yoluna koyulmuş’ karşılığındadır. Buradaki anlam, ‘gündelikçi’ nin yaptığı işin sonucuna işaret etmektedir. Eski Kıpçak Türkçesinde *yalçı* sözcüğünün bir de ‘ilîkçi, düğmecî’ karşılığı bulunmaktadır. Çalış- manın ilerleyen bölümlerinde işlenecek olan *yV- kök biçiminin